

ПРАВОРОЗУМІННЯ: ПОНЯТТЯ І ТИПОЛОГІЯ¹

А. СКОРОБОГАТОВ
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри теорії
та історії держави і права
(Інститут економіки управління і права
м. Казань, Росія)

В умовах посткласичної раціональності, що характеризує правову реальність і розвиток науки на сучасному етапі, принципово змінюється ставлення до пізнання. На відміну від класичної, посткласична парадигма передбачає відкритість і незавершеність нашого знання про навколишню соціальну дійсність, його відносність, допускає можливість існування плюралізму істинних теорій. Кожна така теорія дозволяє інтерпретувати соціальні явища, зокрема право, в рамках певного методологічного дискурсу в широкому історичному або соціокультурному контексті. Це ставить перед юридичною наукою завдання систематизації наявних поглядів на природу правової реальності, визначення змістовного місця кожної з теорій і їх методологічного взаємозв'язку. Вирішення цього завдання здійснюється шляхом виділення в самостійну сферу дослідження категорії праворозуміння.

Значущість праворозуміння для розвитку правової реальності зумовила широке вивчення цієї проблеми як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці, незважаючи на те, що сама категорія була сформульована лише в 1950-их рр. Серед безлічі праць, які зачіпають різні аспекти праворозуміння, насамперед у контексті формування певної правової теорії, виділяються декілька досліджень, спеціально присвячених вивченню цієї категорії в історико-правовому аспекті (П. Оль, Г. Бернацький, Є. Тимошина, М. Немитіна, Г. Адигезалова, М. Антонов, Є. Масловська, В. Четвернін, Г. Мальцев, І. Царьков, Л. Батиїв), у контексті обґрунтування юридичного та філософського значення власної теорії права (В. Нерсесянц, Р. Ромашов, А. Поляков), у контексті розвитку сучасної філософії та науки (В. Оглезнев, І. Честнов, М. Байтін, В. Веденін, Г. Гриценко, В. Денисенко, О. Лейст, В. Іванський, П. Рабінович). Окремим

¹ Переклад з російської О. Стовби.

напрямом дослідження сучасних проблем праворозуміння є вивчення сучасного праворозуміння (Р. Палеха) і моделювання типології праворозуміння (Н. Варламова, В. Лапаєва, С. Маркова-Мурашова, А. Скоробогатов).

Для всебічного осмислення досліджуваного питання мають важливе значення і роботи зарубіжних авторів, які розглядають окремі проблеми генезису і еволюції праворозуміння (Г. Берман), співвідношення філософських і юридичних аспектів сутності окремих правових теорій у контексті розвитку праворозуміння (Р. Алексі, Б. Бікс, Дж. Раз, Дж. Балкін, К. Хімма, Р. Дворкін, В. Кравіц, Е. Паттаро), розвиток національних правових шкіл (П. Шлаг, Б. Лайтер), окремі напрями дослідження права (К. Петерсон, К. Хімма, М. Крамер, Дж. Меккі).

Настільки широки й різноманітні підходи до поставленої проблеми зумовили її дослідження за допомогою значного арсеналу методологічного інструментарію, розробленого не тільки в межах юридичної науки, а й у рамках інших гуманітарних наук. Видається, що подібний підхід дозволяє розглядати праворозуміння як одну з фундаментальних, філософсько-правових категорій сучасних гуманітарних наук і проаналізувати її в інституційному, функціональному і суб'єкт-об'єктному контекстах.

Праворозуміння — це філософсько-правова категорія, що включає в себе як інтелектуальну пізнавальну діяльність і її окремі елементи (сприйняття, оцінку, уявлення), так і систему інтерпретованих правових явищ як результат пізнавально-правової діяльності.

Залежно від ступеня правової рефлексії можна виділити три рівні праворозуміння: звичайний (несистемне сприйняття права як цілісного образу, що ототожнюється або з законом, або з покаранням), професійно-практичний (оцінка правової поведінки індивіда на відповідність офіційно встановленим зразкам (правовій нормі) з метою визначення ступеня її правомірності) і доктринальний (системне уявлення про право як регулятор суспільних відносин, покликане прогнозувати його еволюцію і давати кваліфіковані оцінки як правозастосування, так і правотворчості).

Як основний об'єкт праворозуміння виступає правова система конкретного суспільства.

Суб'єктом праворозуміння завжди виступає конкретна людина (або як індивід, або як частина будь-якого співтовариства), рівень праворозуміння якої визначається ступенем правової рефлексії і відповідає одному з трьох зазначених вище типів: 1) громадянин, що володіє мінімальним правовим кругозором, знайомий з проблемами права взагалі, який розглядає право як цілісне, несистемне явище (образ) і праворозуміння якого відповідає буденному рівню; 2) юрист-професіонал, який має достатню суму правових знань для застосування і тлумачення правових норм, здатний оцінювати правову поведінку інших суб'єктів суспільного життя на відповідність правовій нормі як еталону, праворозуміння якого відповідає професійно-практичному рівню; 3) вчений, що займається науковим аналізом права на різних рівнях і в різних контекстах, здатний до інтерпретації не тільки правових норм, а й принципів права, що володіє певною науковою методологією і методикою дослідження, праворозуміння якого відповідає доктринальному рівню.

Праворозуміння характеризується низкою ознак:

1) категоріально-пізнавальний характер, що відображає наукові та соціальні результати пізнання загальних закономірностей розвитку і функціонування

права; 2) загальноправовий характер, що відображає як зміст категорії знання про право, про закономірності його становлення, розвитку, функціонування в суспільстві; 3) науковий характер, що припускає логічне й об'єктивно істинне дослідження праворозуміння; 4) теоретичний характер, що відображає функціонування категорії в процесі теоретичного пізнання; 5) інтегральний характер, який виражається в поєднанні діяльнісних (діахронних) і результативних (синхронних) елементів пізнання права.

Визначаючи загальний напрям правових досліджень у рамках тієї чи іншої концепції, праворозуміння виконує гносеологічну, методологічну, онтологічну, евристичну, організаторську функції. Окреслені функції не тільки визначають значення категорії «праворозуміння» для аналізу правової реальності, а й дозволяють говорити про її методологічне значення при формуванні панівного в суспільстві образу права. Незважаючи на кореляцію образу права і панівного типу правового мислення, інтерпретація цього образу пов'язана з цілим рядом загальних і локальних закономірностей і представлена безліччю правових доктрин.

Значна кількість існуючих теорій і концепцій праворозуміння обумовлює потребу їх типологізації з метою виявлення взаємозв'язків між окремими доктринами і виявлення їх практичного потенціалу. Типологія праворозуміння може бути здійснена за такими критеріями: панівна картина світу і загальнонаукова парадигма епохи; філософська доктрина і юридичний світогляд суб'єкта праворозуміння; методи аналізу феномену права.

Виходячи з цього, можна виділити два основних типи праворозуміння: класичне праворозуміння (право можна пізнати і пояснити за допомогою однієї «правильної» теорії, яку треба знайти) і посткласичне праворозуміння (право — багатомірне явище за допомогою лише теорії права пізнати його неможливо. Звернення до філософії та інших гуманітарних наук дозволяє зрозуміти глибинну сутність права).

Класичне праворозуміння представлено такими двома типами: природно-правовий і позитивістський.

Природно-правове праворозуміння об'єднує уявлення про право, які проводять межу між природним і позитивним правом, вважаючи перше безумовною цінністю, яка існує незалежно від держави, суспільства й свідомості людини і визначальною щодо справедливості та легітимності людського закону. Природно-правове праворозуміння представлено світськими (античне ототожнення природного права з розумними законами природи, яким підкорюється все живе; індивідуалістична інтерпретація природного права, ототожнення природного права з правами і свободами людини, які безпосередньо впливають з його природи, характерна для Нового часу; сприйняття природного права в ХХ ст. як правового ідеалу, на який необхідно рівнятися позитивному, державно встановленому, праву) і релігійними теоріями (середньовічна християнська доктрина, неотомізм, неопротестантство) [1].

Позитивістське праворозуміння вміщає ідеї і теорії, засновані на філософсько-позитивістській парадигмі, згідно з якою тільки досвід є фундаментом наукового знання, а теорії лише впорядковують емпіричні факти. Можна виділити два види позитивістського праворозуміння: юридично-позитивістський вид праворозуміння, що знаходить джерело пізнання права у правотворчій діяльності держави і розглядає право як систему формально визначених норм

(правил поведінки), встановлених державою (Г. Кельзен [2], Є. Булігін і К. Альчуррон [3], Г. Харт [4]), і соціологічне праворозуміння, що виводить джерело права з суспільства та розглядає право як соціальне явище, яке відбиває закономірні умови соціального буття і відносно незалежне від держави (Р. Паунд [5], Т. Парсонс [6]).

До посткласичного праворозуміння можна віднести два напрями: інтегративне і постмодерністське.

Інтегративне праворозуміння включає доктрини, що характеризуються прагненням об'єднати (інтегрувати) в рамках єдиної правової теорії окремі аспекти буття права – ціннісний, нормативний, соціальний. До інтегративного праворозуміння можна віднести інтегративну юриспруденцію (Дж. Холл [7], Г. Дж. Берман [8]), реалістичні теорії права (К. Львовеллін [9], К. Олівекрона [10]), школу критичних правових досліджень (Г. Фрог) [11], економічну теорію права Р. Познера [12].

Постмодерністське праворозуміння об'єднує теорії права, які прагнуть вивчити цей феномен за допомогою досягнень сучасних гуманітарних наук, спираючись на методологію філософії постмодернізму, звернення до досягнень якої допомагає зрозуміти глибинну сутність права.

У найзагальнішому плані постмодерністське праворозуміння можна представити п'ятьма сучасними напрямками правової теорії: феноменологія права, герменевтика права, екзистенціалізм права, антропологія права, синергетика права. Кожен із цих напрямів представлено декількома підходами і школами, які об'єднує лише загальна методологія.

У рамках феноменології права виділяються дві основні теорії: філософська феноменологія права (Е. Гуссерль [13]), яка розглядає право в контексті природно-правового підходу, і соціологічна феноменологія права (А. Шюц [14], П. Бергер, Т. Лукман [15]), орієнтована на інституційне трактування права. На думку представників соціологічної феноменології права, звичайні дії при багаторазовому їх повторенні стають зразками для поведінки – нормами. Правові інститути утворюються з повсякденних знань про правильні дії в конкретних ситуаціях. Сенс поведінкових актів при їх відтворенні забезпечується процесом легітимації. Представники філософської феноменології права, насамперед Е. Гуссерль, розглядають природне право як ейдоси, образи, чисті сутності на відміну від факту, і бачать в них ідеал юридичної форми. Ейдетично право передує колективному, законодавчому праву. Правові ейдоси об'єктивні й тому повинні втілюватися в законодавстві.

Герменевтику права можна розглядати в рамках двох основних теорій: трансцендентальна герменевтика права (онтологічний напрям) (А. Кауфман [16]), і іманентна (інструментальна) герменевтика права (методологічний підхід) (Е. Бетті) [17]. У рамках онтологічного напрямку право інтерпретується як духовний продукт епохи і результат існуючого соціального порядку. Об'єктивна природа права виникає з об'єктивного сенсу, існуючого незалежно від суб'єкта, що пізнає. У той же час право конститується виключно в акті розуміння і артикулюється в мові. Методологічний же підхід, спираючись на вчення про герменевтичне коло, основну увагу зосередив на тлумаченні та інтерпретації нормативних і правозастосовних актів.

Екзистенціалізм у праві представлений низкою теорій, що спираються на філософію екзистенціалізму і досліджують право в контексті прояву вільної

волі людини. Серед них найбільш значущою представляється егологічна теорія права К. Косію, на думку якого право у своїй основі і сутності визначається екзистенцією людини, її власною волею. Природне право є живим правом зі змістом, що знаходиться в постійному становленні. Природне право суб'єктивне за походженням, але об'єктивне за метою. Позитивне ж право — це безперервний ланцюг окремих правових ситуацій, правових випадків, які не можуть бути виражені в сухій і застиглій нормі [18].

До основних теорій сучасної антропології права можна віднести філософську (біологічну) антропологію права А. Гелена і соціокультурну антропологію права Н. Рула. На думку А. Гелена, біологічна незахищеність людини породжує потребу в соціальних формах спільної діяльності, у т. ч. праві, основу якого становлять ритуали [19]. Н. Рулан основну увагу зосередив на вивченні плюралізму джерел права, особливо звичаєвого права, розглянувши процес його трансформації в позитивне право, і процесах правової акультурації [20].

Синергетика права в сучасній юридичній науці представлена, насамперед, теорією аутопойетичного суспільства Н. Лумана, який аналізує суспільство як саморегульовану диссипативну систему і бачить право як одну із самореферентних систем, характерних для етапу функціональної диференціації людського суспільства [21].

Незважаючи на освоєння західного правового досвіду, в т. ч. і у сфері осмислення правової реальності, юридичний дискурс на пострадянському просторі характеризується істотною своєрідністю. У пострадянській юриспруденції дотепер відчувається криза праворозуміння, закладена відмовою від єдиної марксистсько-ленінської методології і теоретичним агломератом конституційного праворозуміння. Пострадянська правова реальність переживає перехідний період, що полягає в повній зміні існуючих установок і переосмисленні базових цінностей [22]. Панівний у радянський час вузьконормативний підхід виявився нездатним описати всю складність і багатогранність феномену сучасної правової реальності, як із точки зору його сутності та змісту, так і з формальних позицій (не випадково настільки активно точаться суперечки про те, чи є джерелом російського права судовий прецедент [23]).

Ці чинники зумовили дихотомію правової реальності та праворозуміння, як її найважливішого елемента. З одного боку, можна говорити про існування і функціонування класичних моністичних теорій праворозуміння (нормативізм, соціологія права, природно-правова теорія), але, з другого боку, в силу інтегративного характеру правової реальності ці теорії набувають властивостей інтегральності. У даному випадку під інтегральністю ми розуміємо можливість ієрархічного використання класичних методологій. Яскравим прикладом такого підходу є сучасний російський нормативізм, що є синтезом класичного нормативізму, соціології права і природно-правової теорії при безумовному пріоритеті методології першого [24].

Одночасно і посткласичне праворозуміння набуває особливої специфіки. При поширенні інтегративного праворозуміння [25] у пострадянській теорії та філософії права спостерігається прагнення до інтеграції не тільки класичних теорій, а й постмодерністських. Формується особливе інтегральне праворозуміння, яке його прихильники називають посткласичною теорією права [26].

Західні правові теорії при цьому переосмислюються і адаптуються до російських реалій як змістовно, так і методологічно [27].

Таким чином, праворозуміння, виступаючи як філософсько-правова категорія, має власний об'єкт дослідження і характеризується низкою ознак, які визначають виконувани нею функції. Сучасний правовий дискурс не обмежується яким-небудь одним типом праворозуміння. Для нього характерний плюралізм, який пояснюється не тільки наявністю кризи праворозуміння, а й методологічними установками. Якщо для класичного праворозуміння характерне неприйняття чужої думки, яка однозначно трактується як апіорі не правильна, то посткласичне праворозуміння, навпаки, орієнтується на множинність правових теорій, кожна з яких займає свою нішу в поясненні багатогранності правових явищ. Новітні течії юриспруденції дають можливість більш адекватно — стосовно реалій сучасного суспільства — представити картину правової реальності з урахуванням її динамізму, мінливості, нестійкості і залежно від суб'єктивного сприйняття.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Messner J.* Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik. 4. Aufl. / J. Messner. — Innsbruck ; Wien ; München, 1960.
2. *Kelsen H.* Reine Rechtslehre: Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik / H. Kelsen. — Leipzig ; Wien, 1934.
3. *Alchourron C.* Normative Systems / C. Alchourron, E. Bulygin. — Wien ; New York : Springer, 1971.
4. *Hart H. L. A.* The Concept of Law / H. L. A. Hart. — Oxford : University Press, 1961.
5. *Pound R.* The Ideal Element of Law / R. Pound. — Indianapolis, 2002.
6. *Parsons T.* The law and social control / T. Parsons // Law and sociology. Exploratory essays / Ed by W.M. Evan. — New York : The Free Press of Glencoe, 1962. — P. 56–72.
7. *Hall J.* Studies in Jurisprudence and Criminal Theory / J. Hall. — New York, 1958.
8. *Berman H. J.* Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition / H. J. Berman. — Cambridge, Massachusetts, London : Harvard University Press, 1983.
9. *Llewellyn K.* The Common Law Tradition — Deciding Appeals / K. Llewellyn. — Boston ; Toronto : Little, Brown and Co. Ltd., 1960.
10. *Olivekrona K.* Law as Fact / K. Olivekrona. — Copenhagen ; London, 1939.
11. *Frug G. E.* The Ideology of Bureaucracy in American Law / G. E. Frug // Harvard Law Review. — 1984. — Vol. 97, № 6. — P. 1276–1388.
12. *Posner R. A.* Economic Analysis of Law / R. A. Posner. — Boston : Little, Brown, 1972.
13. *Husserl E.* Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins / E. Husserl. — Halle a. S. : Niemeyer, 1928.
14. *Schutz A.* The Phenomenology of the Social World / A. Schutz. — Evanston (Illinois) : Northwestern University Press, 1967.
15. *Berger P.* The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge / P. Berger, T. Luckmann. — London : Penguin Books, 1991.
16. *Kaufmann A.* Rechtsphilosophie. 2. Aufl. / A. Kaufmann. — München, 1997.
17. *Betti E.* Die Hermeneutik als Allgemeine Methodologie der Geisteswissenschaften / E. Betti. — Tübingen, 1962.
18. *Cossio C.* Intuition, Thought and Knowledge in the Domain Law / C. Cossio // Philosophy and Phenomenological Research. — 1954. — Vol. 14, № 4. — P. 470–493.
19. *Gelen A.* Moral und Hipermoral: Eine pluralistische Ethic / A. Gelen. — Frankfurt a. M., 1970.
20. *Rouland N.* Anthropologie juridique / N. Rouland. — Paris : Presses Universitaires de France, 1988.

21. *Luhmann N. Das Recht der Gesellschaft* / N. Luhmann. — Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1995.
22. *Честнов И. Правопонимание в эпоху постмодерна* / И. Честнов. — СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2002.
23. *Судебная практика как источник права* / Б. Н. Топорин, Э. Серверэн, К. Гюнтер и др. — М. : Юристъ, 2000.
24. *Скоробогатов А. Современный российский нормативизм как интегральное правопонимание* / А. Скоробогатов, А. Краснов // *Нормативная теория Ганса Кельзена и развитие юриспруденции в Европе и США: (к 40-летию со дня смерти Г. Кельзена)* : тез. докл. 7-й Междунар. науч. конф., Иваново, 8–12 октября 2013 г. / отв. ред. Е. Л. Поцелуев. — Иваново : Иван. гос. ун-т, 2013. — С. 34–36.
25. *Лазарев В. Юридическая наука: современное состояние, вызовы и перспективы* / В. Лазарев // *Lex Russica*. — 2013. — № 2. — С. 181–191.
26. *История и методология юридической науки* : учеб. для вузов / под ред. Ю. Денисова, И. Честнова. — СПб. : ИВЭСЭП, 2014.
27. *Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: К 60-летию Андрея Васильевича Полякова* : кол. моногр. : в 2 т. — СПб. : Алеф-Пресс, 2014. — Т. 1: Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М. Антонова, И. Честнова ; предисл. Д. Луковской, Е. Тимошиной.

Скоробогатов А. В. Праворозуміння: поняття і типологія

Анотація. Стаття присвячена дослідженню юридичного та філософського значення категорії «праворозуміння». Автор дає визначення цієї категорії та розкриває її значення для правознавства та правової реальності. Також вивчаються базові елементи категорії «праворозуміння»: суб'єкт, об'єкт, риси, функції, типологія. Велика увага приділена авторській комплексній типології праворозуміння на базі багатфакторного аналізу існуючих теорій. Розглянуті особливості розвитку праворозуміння на пострадянському просторі.

Ключові слова: праворозуміння, філософсько-правова категорія, сутність права, теорія права, методологія дослідження права.

Скоробогатов А. В. Правопонимание: понятие и типология

Аннотация. Статья посвящена исследованию юридического и философского значения категории «правопонимание». Дано авторское определение категории. Рассмотрено ее значение для юридической науки и правовой реальности. Изучены основные элементы категории «правопонимание»: субъект, объект, признаки, функции, типология. Большое внимание в статье уделено авторской комплексной типологии правопонимания на основе многофакторного анализа существующих теорий. Рассмотрены особенности развития правопонимания на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: правопонимание, философско-правовая категория, сущность права, теория права, методология исследования права.

Skorobogatov A. Law-Understanding: Concept and Typology

Summary. The article is devoted to the research of legal and philosophical values of the category «law-understanding». The author gives definition of it and explains its value for jurisprudence and legal reality. The basic elements of such category as «law-understanding» — subject, object, features and functions, typology — are established. The main attention is intended to the author's complex typology of law-understanding based on the multiple-factor analysis of the existing theories. Features of the law-understanding development in the Post-Soviet area are considered.

Key words: law-understanding, philosophical and legal category, the essence of law, theory of law, methodology of legal research.